

Галина Вишневецька
(Тернопільський національний педагогічний
університет імені Володимира Гнатюка,
Галицький коледж імені В'ячеслава Чорновола)

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ОБРАЗУ ПОТЕРЧАТ У ТВОРАХ ЛЕСІ УКРАЇНКИ ТА ВАСИЛЯ КОРОЛІВА-СТАРОГО

Статтю присвячено аналізу концепту «потерчата» у творчості Лесі Українки та Василя Короліва-Старого. Виявлено основні смисли, що визначають його семантику в лінгвоконцептуальній картині світу обох письменників. Робота виконана в аспекті когнітивної лінгвістики.

Ключові слова: концепт, концептуалізований образ, хтонічне, картина світу, етнокультура.

Галина Вишневецькая. КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ОБРАЗУ ПОТЕРЧАТ В ТВОРЧЕСТВЕ ЛЕСИ УКРАЇНКИ И ВАСИЛИЯ КОРОЛИВА-СТАРОГО

Статья посвящена анализу концепта «потерчата» в творчестве Леси Украинки и Василия Короліва-Старого. Определены основные смыслы, что обозначают его семантику в лингвоконцептуальной картине мира обоих писателей. Работа исполнена в аспекте когнитивной лингвистики.

Ключевые слова: концепт, концептуализированный образ, хтоническое, картина мира, этнокультура.

Galyna Vyshnevskaya. THE ANALYSIS OF THE CONCEPT OF POTERTCHTA IN WORKS OF LESIA UKRAINKA AND VASYL KOROLIV-STARYI

The article is devoted to the analysis of the concept of poterchata in works of Lesia Ukrainka and Vasyl Koroliv-Staryi. The main meanings are discovered, that determine its semantics in the lingual-conceptual picture of the writers' world. The work is done according to the aspect of cognitive linguistics.

Keywords: concept, conceptual image, chthonic, picture of the world, ethnoculture.

Вивчення мовної та концептуальної картин світу українського народу, спрямоване на усвідомлення культури етносу, особливостей його світосприйняття та мислення, засвідчене в етнокультурній картині світу, яку ще називають національномовною, міфопоетичною.

Лінгвостилістичні дослідження ідіолекту Лесі Українки уже проводилися неодноразово, тоді як творчість Василя Короліва-Старого ще не була предметом вивчення, особливо крізь призму когнітивної лінгвістики, що й визначає актуальність запропонованої розвідки.

Метою статті є простежити семантико-аксіологічну природу концепту «потерчата» у текстах вказаних письменників, зіставити особливості його концептуалізації в авторських картинах світу двох митців, що творили наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. Матеріалом дослідження послужили поетичні драматичні тексти українських письменників – Лесі Українки та Василя Короліва-Старого, пов'язаних між собою інтересом до міфопоетичних уявлень українського народу (твори «Лісова пісня» та «Потерчата»).

Об'єктом зацікавлення стала концептосфера сакрально-хтонічного, репрезентована приядерним концептом «потерчата», в українській етнокультурі й творчості відомих майстрів слова кінця ХІХ – початку ХХ ст. Предметом аналізу виступають семантико-конотативні особливості сакрально-хтонічного концепту «потерчата» в загальномовній традиції та індивідуально-авторському світобаченні.

Застосовано як традиційні загальнонаукові методи (спостереження, опис), так і спеціальні методик концептуального аналізу для виявлення глибинних характеристик досліджуваних концептів: корпусного, позиційного та порівняльного аналізу. Достовірність аналізу забезпечило також використання етнографічних матеріалів та лінгвістичних лексикографічних джерел.

Пріоритетним для дослідження стало розуміння індивідуально-авторської картини світу, що репрезентує національну картину світу відповідного етносу. Важливою одиницею моделювання такої картини вважаємо концепт. Зазначене поняття зазнало значних трансформацій від часу перших його наукових тлумачень, ставши не тільки філософською, а й лінгвістичною категорією, проте, як і раніше, викликає строкатість трактувань та чимало наукових зацікавлень (праці Т. Вільчинської, В. Кононенка, С. Парсамова, О. Селіванової, Н. Слухай та ін.). Звідси різні погляди на шляхи формування концептів, їхні ознаки, структуру, типологію.

Концепт розглядаємо як лінгвоментальну величину, що відображає ретроспекції певного етносу та репрезентує авторський світогляд. Ключовими для нашого дослідження вважаємо лінгвокультурні, етнокультурні, художні, індивідуально-авторські концепти. При цьому перевагу віддаємо термінопоняттю «сакральнo-хтонічний концепт», кваліфікуючи його як лінгвально матеріалізовану й залежну від контексту ментальну одиницю, що акумулювала етнокультурну та оцінну інформацію, а також ту, що пов'язана із семантикою імені концепту [1, с. 75].

Концептосферу сакральнo-хтонічного в драматичній поетичній спадщині Лесі Українки та Василя Короліва-Старого, крім ядерних етнокультурних концептів «чорт», «русалка», репрезентують також ті, що знаходяться на периферії, але несуть важливе функціональне навантаження. Насамперед це «потерчата», «відьма», «вовкулака», «упир», «злидні», «віхола», «дюдя», «хуха», «мана» («мара») та деякі інші.

Сакральнo-хтонічний концепт «потерчата» належить до приядерних, проте викликає зацікавлення спрямовані передусім на виявлення основних концептуальних смислів у його семантиці. В українській етнокультурі концептуалізований образ потерчат відносять до некродемонів. Відповідну назву етимологи пов'язують із рос. дієсловом *потерять* «загубити, втратити», похідним від [терять] «втрачати»; менш переконливим називають виведення його як назви міфічних істот від *пачертятa, що пов'язане із чорт (М. Фасмер, О. Потебня), а також від потороча [6 (4), с. 541]. У мові засвідчені й інші варіанти: *потерчи* і *потирка* (Холмщина), що, очевидно, означає «потерча». П. Чубинський уважає, що *потерча* і *потороча* є варіантами одного слова [3, с. 212-213]. Зближує їх і Є. Желехівський, кваліфікуючи як «передчасно народжена дитина», «позашлюбна дитина», «дитина-виродок, чортеня» [5, с. 723].

Науковці стверджують, що природу цього образу визначають амбівалентні уявлення про духів предків, що виступають охоронцями роду, та нечисту силу. Відтак, з одного боку, вони часто виявляються захисниками й помічниками людини, а з іншого – шкодять їй, наприклад, збирають із посівів росу, що призводить до посухи [2, с. 388]. Потерчат розглядають ще як привидів [4, с. 474]. Вважалося, що нехрещену померлу дитину гріх ховати на цвинтарі, бо тоді її душа перетворюється в пугача, тому пугач здебільшого й буває на цвинтарі. Через сім років потерча перетворюється в мавку [10 (7), с. 406].

До людей потерчата озиваються жалібно, подібно до жаб'ячого кумкання. Коли нікого з дорослих немає в хаті, потерчата можуть виходити з-під печі та колихати своїх молодших братиків і сестричок. На відміну від інших залежних мерців, потерчата приходять на допомогу своїм родичам тоді, коли виникає загроза їхньому життю або в переломні моменти долі: народження дитини, шлюб, смерть. У деяких переказах вони допомагають членам роду повернутися до попереднього життя [2, с. 388].

Численні демінутивні форми як номени досліджуваного концепту в тексті демонструють позитивне ставлення обох авторів до цього образу. Позитивні конотації властиві, зокрема, таким номінаціям, як-от: *сиротята-потерчата*, *дитинчата-потерчата*,

малята, ласочки: «... люлі-люлі-люлята, засніть, мої малята!» [11, с. 696]; «Потерчатка були малесенькі, зовсім голі, з великими, блискучими очима й сторчоватими синенькими чубиками на голівках» [7, с. 41]; «Той їхній спів нагадував шелестіння сухого очерету. Але ж то не очерет, то співали Дитинчата-Потерчата» [7, с. 43].

Василь Королів-Старий передусім зосереджує увагу на семантичних фрагментах, пов'язаних з їхніми зовнішніми якостями – «метушливі, але повільні»: «Бігли вони жваво, тільки ж їхні маленькі криві ніжки не могли широко ступати, а через те вони посувалися вперед дуже повільно» [7, с. 41]; «Він ще бачив, як вони то підскакували вгору, то поринали в долину. Це через те, що Потерчата бігли не рівним шляхом, а по багновиську й перестрибували з купини на купину» [7, с. 41], а також акцентує увагу на деяких внутрішніх характеристиках – «ті, що витверезують»: «Від того видовиська дякові й хміль увесь вийшов з голови» [7, с. 41].

В етнографічних джерелах потерчата – це насамперед діти, що померли без хрещення [10 (7), с. 406], тому «вогники, що світяться на кладовищах, – не що інше, як душі, що відійшли» [9, с. 49]. Вважалося, що душа лігає поблизу місця, де її поховано, і вечорами просить у прохожих хрещення. Подібно і в Лесі Українки, яка не механічно переносить усталені фольклорні образи в «Лісову пісню», а художньо опрацьовує їх. Як і в народних віруваннях, авторка розуміє під ними позашлюбних дітей. Підбурюючи Потерчат звести зі світу Лукаша, Русалка говорить про нього: «...такий, як батько ваш, що вас покинув, що вашу ненечку занастив. Йому не треба жити» [11, с. 712]. Натомість у «Потерчатах» Василя Короліва-Старого фольклорний образ зберігає нашарування, що сталися під впливом церкви («Почав молитися та хрестити тремтячою рукою ту невидиму силу, що манила його до себе» [7, с. 42]).

Концептуалізований образ потерчат у «Лісовій пісні» є яскраво амбівалентним. З одного боку, він акумулював смисли, які супроводжують конотації співчуття, на зразок: «ті, що асоціюються із сиротами»: «Убога наша хатка, бо в нас немає татка...» [11, с. 697]; з іншого – негативно марковані, як-от: «ті, що наводять оману»: «Не лови! Коханий, не лови! То Потерчата! Вони зведуть на безвість!» [11, с. 712]; «підступні та хитрі»: «Ні, ми не винні! Ми в драговині ягідки брали. Ми ж бо не знали, що тут гості, ми б не зринали із глибокості... Ой нене, сум! Нум плакати, нум!» [11, с. 714]; «мстиві»: «А Потерчата збіжжя погноїли...» [11, с. 728]; «які гублять людські душі»: «Перекиньтесь блискавками над стежками. Спалахніть над купиною, – де він стане, там і кане аж на саме дно болота...» [11, с. 712] (останні, як і в етнокulturі, переважають у Лесиній творчості).

Зауважимо, що досліджуваний хтонічний образ, концептуалізація якого у творчості обох письменників засвідчена семантико-когнітивним розмаїттям смислів, сформувався передусім в язичницькій площині. Так, місцем проживання Потерчат традиційно вважалося лісове болото. У працях Д. Барсова зазначено, що нехрещених дітей ховали саме там [8]. У семантиці відповідного концепту це знаходить підтвердження в обох аналізованих творах («Двоє маленьких, бліденьких діток у біленьких сорочечках виринають з-поміж латаття» [11, с. 696] або «Тим-то дякові видавалося, що ті вогники тихо повзуть понад болотом, коливаються, як зачеплена головою лампадка в церкві» [7, с. 41]).

Загалом концептуалізація образу потерчат в авторській міфопоетичній картині світу засвідчує етнокulturне розуміння їх як «тих, що асоціюються з нечистою силою»: «Та це ж мене манить нечиста сила!» – подумав переляканий дяк, як думають усі люди, коли їм трапляється вночі щось незрозуміле, до чого вони не звикли» [7, с. 41]; «Ні, ні! Ти мене не одуриш, бісовське навожденіє! – сказав він сам собі. – Дзуськи! Я – особа духовна, у вітарі буваю, а в церкві ж я – свій чоловік!..» [7, с. 43], відтак, є «передвісниками смерті»: «А він дивився на вогники й мізкував: «Загибає моя душа! Кінець наближається!..» [7, с. 42].

Якщо у зображенні Лесі Українки домінують передусім уявлення про потерчат як злу демонічну силу, то Василь Королів-Старий творчо переосмислює образ цих фольклорно-казкових представників «неіснуючого, невидимого світу», по-іншому трактує відповідний персонаж української демонології. Загалом письменник дотримується постулату,

задекларованого ним у передмові до твору, де наголошує, що дозволяє собі «боронити перед дітьми насамперед нашу, українську «нечисту силу», що часто буває далеко менш небезпечною, ніж деякі інші «сили», яких, на жаль, не звать «нечистими» [7, с. 2]. Тому образ потерчат є одним із центральних у його творі, а його концептуалізація засвідчує полісемантичність й амбівалентність відповідної концептуалізованої одиниці, що реалізує здебільшого негативно марковані смисли на зразок: «ті, що лякають, викликають паніку»: «*Раптом дяк урвав співу, бо побачив, як перед ним блимнув малесенький зеленкуватий вогник*» [7, с. 40] або «*Поза шкірою покотив мороз, неначе хтось посипав йому за комір холодного шроту. Шапка також полізла з голови, дарма що на його блискучій лисині було всього тільки одинадцять волосинок, які тепер стали дибом*» [7, с. 41]; «є небезпечними»: «*Повний жаху, спинився він на тій купині й притаїв дух*» [7, с. 42]; рідше – позитивно забарвлені, як-от: «ті, що є поводитирами і не дають оступитися»: «*За селом вискочила поперед нього з-під вільхи маленька, мов темний клубочок, левадна Хуха. Вона помітила, що дяк трохи п'яненський, й покотила попередити Потерчат, щоб ті заздалегідь розсвітили свої каганці*» [7, с. 40]; «*Бо ж тільки Потерчата могли показати дякові Оверкові справжній шлях в тім недобрім місці. Інакше він — п'яненський — міг дуже легко оступитися з дороги й загрузнути в болоті*» [7, с. 43].

В яскравому образі потерчат в українській демонології злилися початки добра і зла. Відповідно і у Василя Короліва-Старого семантика досліджуваного сакрально-хтонічного концепту акумулювала такі аксіологічно протилежні смисли, як: «ті, що рятують від смерті»: «*Потерчата враз побачили, що він збивається з шляху. Злякавшись, що дяк може загрузнути в болоті, а тоді вони самі — малосилі — не зможуть його відтіль витягнути, вони збіглися до гурту, а потім всі посунули до нього й заступили йому дорогу*» [7, с. 42]. «*І знову вони почали посуватися понад болотом, освічуючи йому правдиву путь*» [7, с. 43] і водночас «провіщають неминуче лихо»: «*Ще здалеку він побачив, як в тім напрямі побігли Потерчата з каганцями, й умить зрозумів, що таке сталося*» [7, с. 45].

Таб. 1. Вербалізатори і дескриптори концепту «потерчата».

Вербалізатори концепту «потерчата»	Основні концептуальні смисли	Співвідношення з лінгвокультурними уявленнями	Співвідношення в авторській подачі Лесі Українки	Співвідношення в авторській подачі В. Короліва-Старого
дітки, дитинчата, сиротята, малята, ласочки	«живуть у нечистих місцях»;	+	+	+
	«наводять оману»;	+	-	+/-
	«підступні та хитрі»;	+	+	-
	«мстиві»;	+	+	-
	«шкодять людям»;	+	+	+/-
	«гублять душі»	+	+/-	-
	«сироти»	+	+	+/-
	«викликають співчуття»;	-	+	-
	«примари»;	+	-	+
	«рятівники»;	-	-	+
«ті, що тверезять»	-	-	+	

Отже, констатуємо, що у творах обох авторів проявляється ідея дуалізму, пов'язана з відображенням як позитивно («ті, що вказують шлях»: «*Потерчата не знали, що їм робити... Вони знову повернули до нього, поставали навколо й почали співати всі разом*» [7, с. 42]), так і негативно маркованих концептуальних смислів («ті, що збивають з пантелику»: «*Дяк Оверко зовсім отетерів. Не тямлячи себе, він метнувся вже ліворуч. Пробіг кілька ступнів і скочив на купину*» [7, с. 42]).

Через об'єктивацію давніх етнічних уявлень про потерчат як причинків усього поганого, що трапляється з людиною, конкретизуємо семантику досліджуваного сакральнотонічного концепту, окресливши ще низку негативно конотованих смислів: «ті, що незрозумілі людям»: «*Однак дяк їх не зрозумів. Він все стояв і трусився, як лист на осиці*» [7, с. 43], «які товаришують з іншою нечистою силою»: «*Тим часом Домовик мигнув кілька разів другою вітою Потерчатом, щоб вони швидше погасили свої вогники. Він-бо бачив, що дяк їх дуже злякався*» [7, с. 45]; а також «ті, що сприймаються як галюцинації»: «*Свят, свят, свят! – скрикнув дяк Оверко, спираючись й протираючи очі. – Чи не випив я зайвої чарки? Може, допився до зеленого змія? Не дурно ж у мене перед очима зелені вогні плигають!*» [7, с. 41]; «*Потім ущипнув себе за носа, щоб переконатися, що він не спить і не марить*» [7, с. 43].

Отже, вербальне профілювання концепту «потерчата» засвідчило, що він у досліджених текстах Лесі Українки та Василя Короліва-Старого характеризується етнокультурною маркованістю з огляду на тривалу історію розвитку відповідного образу в національній культурі та є полісемантичним й аксіологічно амбівалентним. Більше позитивно маркованих смислів виявлено в семантичній структурі концепту у «Потерчатах» Василя Короліва-Старого, менше – в «Лісовій пісні» Лесі Українки.

Перспективу подібних досліджень вбачаємо в подальшому студіюванні міфопоетичних картин світу як цих українських письменників, так й інших авторів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вишневська Г. Б. Концептуалізація сакральнотонічного в українській поетичній драматичній мові кінця XIX - початку XX ст.: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Вишневська Галина Богданівна. – Київ, 2014. – 260 с.
2. Войтович В. Українська міфологія / В. Войтович. – К. : Либідь, 2005. – 664 с.
3. Дзендзелівський Й. Лексика демонології у драмі-феєрії Лесі Українки «Лісова пісня» / Й. Дзендзелівський // Їм промовляти душа моя буде: «Лісова пісня» та її інтерпретації : [упор. В. Агєєва]. – К. : Факт, 2002. – 224 с.
4. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури: словник-довідник / В. В. Жайворонок. – К. : Довіра, 2006. – 703 с.
5. Желехівський Є. Малорусько-німецький словник / Є. Желехівський, С. Недільський. – Львів : Друкарня тов. ім. Т. Шевченка, 1886. – Т. 1-2. – 1117 с.
6. Етимологічний словник української мови: у 7 т. / редкол.: О. С. Мельничук (гол. ред.) та ін. – К. : Наук. думка, 1983. – Т. 6. – 2012 с.
7. Королів-Старий В. Нечиста сила : казки / Василь Королів-Старий. – К. : Знання, 2016. – 191 с.
8. Назаренко Н. Потерчата – українські демонічні малюки [Електронний ресурс] / Н. Назаренко. – Режим доступу: <https://uamodna.com/articles/poterchata-indash-ukrayinsjki-demonichni-malyuky/>
9. Словник символів / О. І. Потапенко, М. К. Дмитренко, Г. І. Потапенко та ін.. – К. : Народознавство, 1997. – 156 с.
10. Словник української мови: в 11т. / редкол. : І. К. Білодід (гол.) та ін. – К. : Наукова думка, 1970-1980.
11. Українка Леся. Усі твори в одному томі / Леся Українка. – К. – Ірпінь : ВТФ «Перун», 2008. – 1376 с.

Стаття надійшла до редакції 14.12.2018 р.